

Łukasz Łotocki

Instytut Polityki Społecznej, Uniwersytet Warszawski

Zogniskowane wywiady grupowe jako metoda badawcza w polityce społecznej na przykładzie badań nad migracjami międzynarodowymi

Wprowadzenie

Artykuł niniejszy ma na celu prezentację jakościowej metody badawczej zogniskowanych wywiadów grupowych ze szczególnym uwzględnieniem jej przydatności w badaniach społecznych, w tym przede wszystkim z zakresu polityki społecznej.

Metoda zogniskowanych wywiadów grupowych (inaczej tzw. badań fokusowych) doczekała się w polskiej literaturze naukowej kilku opracowań, wydaje się jednak, iż niesłychanie rzadko wspomina się o niej w kontekście badań nad polityką społeczną.

W niniejszym opracowaniu przedstawione zostaną podstawowe założenia metody oraz doświadczenia wybranych polskich ośrodków badawczych, w tym przede wszystkim Instytutu Polityki Społecznej UW w zakresie jej stosowania.

Celem artykułu jest zarówno prezentacja metody fokusowej w świetle doświadczeń praktycznych (w tym technicznych szczegółów dotyczących tego typu badań), jak i zachęta do jej szerszego wykorzystywania.

Omawiane przykłady zastosowania metody dotyczą badań nad migracjami (sytuacją imigrantów w Polsce) i pokrewnych, w tym przede wszystkim badań przeprowadzonych wśród samych imigrantów. W artykule wykorzystano więc doświadczenia z badań raczej trudnych, prowadzonych na specyficznej grupie badawczej.

Zogniskowane wywiady grupowe – kilka słów o metodzie badawczej¹

Metoda zogniskowanych wywiadów grupowych licząca ponad 60 lat, upowszechniona została przez Roberta Mertona i Paula Lazarsfelda i to oni jako pierwsi użyli wobec niej nazwy „the focussed interview” (Maison 2001, s. 3).

Zogniskowane wywiady grupowe to metoda badań jakościowych. W przeciwieństwie do technik ilościowych (sondażowych, takich jak np. ankieta) w technikach jakościowych nie chodzi o pomiar zjawiska lecz o jego głębszą analizę, tj. odpowiedź na pytania **jak jest?** i **dlaczego tak jest?** Reprezentatywność nie jest warunkiem badań jakościowych; nie można więc ich wyników ilościowo generalizować na całą populację interesującą badacza.

W badaniach tego rodzaju chodzi o zrozumienie głębszych mechanizmów rządzących danym problemem, do czego statystyczna reprezentatywność nie jest konieczna².

Omawiana metoda polega na zgromadzeniu kilku osób (od 6 do 12) i zachęceniu ich do trwającej około 2 godzin dyskusji zogniskowanej na danym temacie (problemie badawczym). Przebiegiem dyskusji fokusowej kieruje moderator, który – w założeniach – nie zajmuje stanowiska odnośnie do poruszanych kwestii i nie wartościuje opinii poszczególnych uczestników (przyjmując założenie o ich równoważności). Metoda fokusowa zakłada nieustrukturyzowany sposób pozyskiwania informacji (podobnie jak w wywiadzie swobodnym), co nie oznacza, iż jest to zupełnie swobodna dyskusja. Profesjonalnie przygotowany wywiad powinien być oparty na opracowanym wcześniej ramowym scenariuszu moderacji uwzględniającym wszystkie zagadnienia interesujące badacza. Nie powinna być to jednak lista konkretnych pytań, na które moderator będzie oczekiwał bezpośrednich odpowiedzi od poszczególnych uczestników badania, a raczej lista tematów poddanych dyskusji.

Dynamika grupy

Dynamika grupy, która rodzi się podczas dyskusji fokusowej, jest istotą omawianej techniki badawczej. W przeciwieństwie do indywidualnych wywiadów pogłębionych, w przypadku zogniskowanych wywiadów grupowych ma miejsce interakcja pomiędzy respondentami. Uczestnicy stymulują się wzajemnie do zabierania głosu, konfrontują swoje opinie z opiniami innych, mają możliwość polemiki, argumentowania na rzecz swoich racji, a także weryfikacji własnych poglądów. Co ważne, badacza interesują nie tyle konkluzje, do jakich dochodzą respondenci, a sam proces ich powstawania (Kosmala 2000, s. 35).

---

¹ Zarys opisywanej metody można także znaleźć w innym moim artykule (Łotocki 2003), poświęconym m.in. ogólnej charakterystyce wyników badań nad migracjami przeprowadzonych metodą zogniskowanych wywiadów grupowych.

² Metoda fokusowa może jednak być łączona z technikami ilościowymi. W takiej sytuacji wykorzystuje się ją np. w badaniach pilotażowych i traktuje jako źródło wstępnego rozpoznania badanego problemu (np. dla celów sformułowania hipotez badawczych czy konstrukcji kwestionariusza) przed podjęciem badań ilościowych.

Skład grupy

W badaniach fokusowych istotny jest taki dobór respondentów, aby grupa fokusowa była relatywnie homogeniczna pod względem wybranych kryteriów (np. wieku, wykształcenia, doświadczeń i innych cech istotnych z punktu widzenia badań), ponieważ zbyt duża różnorodność może utrudnić komunikację między uczestnikami dyskusji. Ponadto wskazane jest, aby respondenci nie mieli wykształcenia socjologicznego czy psychologicznego, nie zajmowali się zawodowo badaniami społecznymi (marketingowymi) i nie mieli za sobą licznych doświadczeń związanych z udziałem w badaniach fokusowych (Daniłowicz, Lisiek-Michalska 2000). Zwykle zaleca się także dobór respondentów nieznających się między sobą.

Miejsce prowadzenia badań

Jeżeli chodzi o miejsce wywiadu fokusowego, istnieją dwa podejścia (Maison 2001, s. 49). Pierwsze kojarzone jest z amerykańskim stylem prowadzenia zogniskowanych wywiadów grupowych i polega na organizacji wywiadu w specjalnym pomieszczeniu (tzw. fokusowni) wyposażonej w profesjonalny sprzęt rejestrujący (audio-wideo) oraz lustro weneckie, za którym znajduje się pomieszczenie (tzw. podglądownia), z którego badacz – niewidoczny dla uczestników – może obserwować cały przebieg wywiadu. Zaletą wykorzystania profesjonalnej fokusowni jest możliwość wpływania na przebieg wywiadu przez osoby inne niż moderator, np. poprzez przekazywanie mu uwag w trakcie przerwy; a także bieżąca obserwacja zza lustra weneckiego sygnałów werbalnych i pozawerbalnych wysyłanych przez uczestników.

Drugie podejście kojarzone jest ze stylem brytyjskim i polega na prowadzeniu wywiadu w **warunkach naturalnych**, np. prywatnym domu, co ma sprzyjać **odformalizowaniu** wywiadu i co za tym idzie większej otwartości respondentów. Ten styl ogranicza jednak możliwość bieżącej obserwacji dyskusji przez osoby inne niż moderator oraz jej profesjonalną rejestrację.

Rejestracja zogniskowanego wywiadu grupowego

Rejestracja (najlepiej wideo) może być istotnym warunkiem powodzenia wywiadu fokusowego. Umożliwia ona głębszą analizę wypowiedzi i reakcji uczestników – niemożliwą do przeprowadzania podczas jego trwania. Zaletą profesjonalnych fokusowni jest możliwość uzyskania nagrania wysokiej jakości, a także takie dyskretne umieszczenie sprzętu nagrywającego (kamer), że ich obecność – pomimo etycznej powinności poinformowania o niej badanych – nie powinna wpływać na przebieg wywiadu (respondenci łatwo zapominają o tym, że są nagrywani). W przypadku wywiadu prowadzonego w **warunkach naturalnych**, **nieformalność** dyskusji, może – w niektórych przypadkach – zakłócić widoczna obecność kamery, choć oczywiście nie musi to być regułą.

Techniki towarzyszące

Uzupełnieniem wywiadu fokusowego może być wykorzystanie technik projekcyjnych w czasie jego trwania (np. testów niedokończonych zdań), a także przeprowadzenie wywiadów indywidualnych z wybranymi uczestnikami wywiadu grupowego, bezpośrednio po jego zakończeniu. Kryterium doboru respondentów do wywiadu indywidualnego może być np. domniemanie, że dany uczestnik dyskusji fokusowej czuł się skrępowany w sytuacji grupowej bądź przeciwnie – miał tak dużo do powiedzenia, że nie zdążył tego zrobić w dyskusji fokusowej i warto poświęcić mu nieco więcej czasu.

Czynniki wpływające na wybór metody zogniskowanych wywiadów grupowych

Na trafność wyboru zogniskowanych wywiadów grupowych jako metody badawczej, wpływać może wiele czynników, takich jak np. typy osobowości respondentów (co może być trudne do przewidzenia przez badacza), rodzaj badanych problemów, a także rozmaite czynniki sytuacyjne.

Nie bez znaczenia jest stopień drażliwości badanych kwestii, choć tutaj również trudno o jednoznaczne zalecenia dotyczące doboru metody. Z jednej strony, respondenci nieśmiali mogą się czuć skrępowani w wypowiedzaniu się na tematy drażliwe w gronie kilku osób (do czego byliby skłonni w sytuacji wywiadu indywidualnego), z drugiej – fakt, że inni mają podobne przeżycia i mówią na ten temat w sposób otwarty, może być czynnikiem ośmielającym dla osób, które nie czułyby się gotowe do mówienia o kwestiach osobistych bez takiej stymulacji (Maison 2001, s. 21).

Słabości metody zogniskowanych wywiadów grupowych

Powyżej wspominałem głównie o korzyściach płynących z zastosowania metody zogniskowanych wywiadów grupowych. Omawiana metoda ma jednak również pewne wady.

Zagrożeniem w wywiadzie fokusowym bywa np. mechanizm konformizmu grupowego. Może się bowiem tak zdarzyć, że gdy za daną opinią opowie się stanowczo większość respondentów, osoba zajmująca inne stanowisko – z rozmaitych przyczyn – przemilczy ten fakt. Podobnym zagrożeniem może być również wyłonienie się z grupy lidera o silnej i dominującej osobowości, próbującego narzucać swoje zdanie. Do zadań moderatora należy takie kierowanie dyskusją, aby uniknąć negatywnego wpływu wspomnianych zagrożeń na jej przebieg.

Istnieją jednak zagrożenia, którym badacz (moderator) nie jest w stanie zapobiec. Przykładowo, w badaniach fokusowych nie sposób zapewnić respondentom ich pełnej anonimowości. Dochowanie anonimowości respondentów i ich wypowiedzi może zostać zagwarantowane w raportach z badań; nie da się jednak kontrolować tego, co „wyniosą na zewnątrz” inni uczestnicy badania fokusowego (Kosmala 2000, s. 35).

Zogniskowane wywiady grupowe – wybrane przykłady dotychczasowego wykorzystania metody w badaniach społecznych związanych z migracjami międzynarodowymi

Poniżej omawiam pokrótce dwa całkowicie różne przykłady zastosowania metody fokusowej w badaniach związanych z procesami migracyjnymi. Pierwszy z nich wiąże się bezpośrednio z tematyką migracyjną i dotyczy badań przeprowadzonych wśród samych imigrantów. Drugi przykład to badania pokrewne problematyce migracyjnej, a mianowicie badania nad stereotypami narodowymi, przeprowadzone wśród osób narodowości polskiej.

Zogniskowane wywiady grupowe w badaniach wśród imigrantów

Na wstępie, chciałbym skoncentrować się na specyfice i dodatkowych trudnościach związanych z zastosowaniem omawianej metody w badaniach nad migracjami. Przystępując do badań fokusowych prowadzonych wśród imigrantów, należy pamiętać, iż jest to grupa specyficzna i wewnętrznie bardzo zróżnicowana (kulturowo, społecznie). Warto nadmienić, iż szczególnie w takim kraju, jakim jest Polska, imigrantów o nieuregulowanym statusie pobytu jest o wiele więcej niż tych przebywających legalnie. Imigranci tacy mogą nie być skłonni do dzielenia się swoimi doświadczeniami i pewnego wysiłku może wymagać pozyskanie ich zaufania. Doświadczenia imigrantów mogą być złożone, niekiedy traumatyczne, a sytuacja grupowa może nie sprzyjać dzieleniu się takimi przeżyciami. Dodatkową trudnością może być uzyskanie zgody respondentów na rejestrację audio-wideo (respondenci mogą obawiać się, że taśma trafi w niepowołane ręce, co może skutkować np. deportacją). Pamiętać także należy o możliwości wystąpienia barier językowych czy różnic kulturowych dzielących badanych.

Przed przystąpieniem do badań należy precyzyjnie określić, jakie kategorie imigrantów oraz jakie aspekty migracji mają zostać poddane badaniom, a następnie – biorąc pod uwagę wszystkie za i przeciw – rozważyć, czy metoda fokusowa jest najwłaściwsza do zbadania obranego problemu. W razie decyzji pozytywnej istotne jest:

- precyzyjne określenie generalnych kryteriów doboru respondentów,
- wyodrębnienie poszczególnych grup fokusowych i precyzyjne określenie kryteriów doboru do każdej z nich, tak aby nie pojawiły się trudności w komunikacji między respondentami, wynikające zarówno z różnic kulturowych, społeczno-demograficznych, jak i ewentualnych różnic doświadczeń związanych z migracją,
- odpowiedni dobór miejsca badania (decyzja, czy ma to być profesjonalna fokusownia czy raczej miejsce mniej formalne),
- odpowiedni dobór moderatora, którym powinna być osoba nie tylko posiadająca konkretne predyspozycje umożliwiające prowadzenie dyskusji fokusowych (takie jak umiejętność słuchania, empatia, zdolności komunikacyjne), ale także obeznana z problematyką migracyjną i przygotowana do pracy w środowisku wielokulturowym.

Zalety i wady metody fokusowej w badaniach wśród imigrantów

Cechy zogniskowanego wywiadu grupowego	Zalety	Wady
Sytuacja grupowa	Skłonność innych do dzielenia się swoimi doświadczeniami może motywować do takiego samego zachowania	Obecność osób trzecich może ograniczać skłonność do dzielenia się swoimi doświadczeniami (zwłaszcza w przypadku imigrantów o nieuregulowanym statusie pobytu)
Rejestracja audio-wideo	Możliwość późniejszej dokładnej analizy wypowiedzi, co może mieć dodatkowe znaczenie z racji np. problemów językowych respondentów i konieczności ponownego wsłuchania się w ich wypowiedzi.	Opór respondentów przed samą rejestracją bądź przed otwartym mówieniem w obecności kamery (lub dyktafonu) z obawy przed wykorzystaniem przekazanych informacji przeciwko nim (zwłaszcza w przypadku imigrantów o nieuregulowanym statusie pobytu)

Opracowanie własne.

Styl (typ) zogniskowanego wywiadu grupowego	Zalety	Wady
Styl amerykański – profesjonalna fokusownia jako miejsce wywiadu	Możliwość nieinwazyjnej rejestracji audio-wideo oraz bieżącej obserwacji wywiadu zza lustra weneckiego	Stworzenie bardziej formalnej (urzędowej, seminaryjnej) atmosfery, co może ograniczać poczucie bezpieczeństwa i tym samym skłonność do dzielenia się swoimi doświadczeniami
Styl brytyjski – pomieszczenie <i>nieformalne</i> jako miejsce wywiadu	Brak możliwości obserwacji i profesjonalnej rejestracji wywiadu	Stworzenie swobodnej atmosfery mogącej skłaniać do bardziej otwartego mówienia

Opracowanie własne.

Przykład badań przeprowadzonych w Ośrodku Badań nad Migracjami UW

W 1999 r. Ośrodek Badań nad Migracjami UW przeprowadził badanie pilotażowe „Cudzoziemcy o nieuregulowanym statusie w Polsce. Strategie indywidualne i grupowe”, służące m.in. udoskonaleniu metody fokusowej jako metody badań migracji (wywiady miały na celu uzyskanie informacji na temat sposobu integracji cudzoziemców w Polsce)³.

³ Badania OBM opisano na podstawie: Kosmala 2000, s. 35–45. Czytelnik znajdzie tam szczegółowy opis przeprowadzonych badań.

Badacze OBM zdecydowali się na przeprowadzenie trzech zróżnicowanych wywiadów fokusowych. W poszczególnych grupach fokusowych wzięli udział przedstawiciele zróżnicowanych kategorii imigrantów (w tym: Wietnamczycy, Ukraińcy). Wywiady prowadzono zarówno w warunkach **naturalnych** (gdzie miała miejsce rejestracja audio), jak i w profesjonalnej fokusowni (gdzie wywiad był rejestrowany na taśmie wideo). Uczestnicy poszczególnych grup fokusowych zostali dobrani w taki sposób, aby ich cechy kulturowe oraz względne podobieństwo doświadczeń migracyjnych umożliwiły dyskusję na tematy interesujące badaczy.

W pilotażu OBM, fakt, iż respondenci znali się między sobą, nie wpłynął na jakość badania. Jak jednak stwierdzili badacze, podczas kompletowania grup fokusowych, nie należy dobierać respondentów należących do jednej organizacji (zwłaszcza w przypadku kultur hierarchicznych, jaką jest np. kultura wietnamska), gdyż może to ograniczać swobodę wypowiedzi osób zajmujących niższe szczeble w hierarchii. Nie stwierdzono jak duże znaczenie miało miejsce przeprowadzenia wywiadu i tym samym nie wykluczono profesjonalnej fokusowni jako miejsca odpowiedniego do badań z imigrantami. Warto jednak nadmienić, że w przypadku jednej grupy (Wietnamczyków o nieuregulowanym statusie) respondenci gotowi byli do udziału w badaniach jedynie w miejscu dobrze im znanym, natomiast w przypadku innej grupy (Ukraińcy o nieuregulowanym statusie), dwie respondentki przystały na udział w badaniach w miejscu im nieznanym (profesjonalnej fokusowni), kiedy badacz zaproponował im transport samochodowy.

Rejestracja audio-wideo wywiadów okazała się bardzo pomocna. Pomogła zarówno w zrozumieniu treści wypowiedzi badanych, jak i interpretacji języka ciała czy elementów parajęzykowych obecnych w wypowiedziach.

Wydaje się, że potencjalne zagrożenia płynące z organizacji wywiadu w profesjonalnej fokusowni nie zostały potwierdzone przez pracowników OBM. W związku z powyższym – mając na uwadze bilans zysków i strat – można postawić hipotezę, że jest to lepsze rozwiązanie niż przeprowadzenie wywiadu w warunkach mniej formalnych, jednakże niezapewniających udogodnień technicznych.

Zogniskowane wywiady grupowe w badaniach nad stereotypami narodowymi

Nie bez znaczenia dla pozycji imigrantów w Polsce jest stopień akceptacji ich obecności przez przedstawicieli społeczeństwa przyjmującego. Akceptacja ta (lub jej brak) wiązać się może ze stosunkiem przedstawicieli grupy dominującej do poszczególnych grup cudzoziemców, a ten z kolei zwykle wynika ze stereotypizacji pewnych grup (zwłaszcza narodowych). Cennych informacji, istotnych z punktu widzenia problemów migracyjnych, mogą więc dostarczyć badania dotyczące stosunku Polaków do innych narodów (reprezentatywne badania sondażowe w tym zakresie prowadzi regularnie CBOS), a także badania nad stereotypami narodowymi.

Przykład badań przeprowadzonych w Instytucie Nauk Politycznych UW

Poniżej wspominam o badaniach stereotypów narodowych w świadomości Polaków przeprowadzonych w Instytucie Nauk Politycznych UW przez Jana Błuszkowskiego (2003).

W badaniach tych wykorzystano m.in. metodę zogniskowanych wywiadów grupowych (których przeprowadzono dziesięć, w grupach od 8 do 12 osób), przy czym metoda ta posłużyła jako pilotaż poprzedzający właściwą część badań, tj. sondaż ilościowy.

Opisywane wywiady fokusowe miały na celu rozwiązanie dwóch problemów badawczych. Pierwszy dotyczył ustalenia listy narodów, na temat których zamierzano badać stereotypy, drugi miał na celu określenie przestrzeni leksykalnej zawierającej określenia, którymi posługują się Polacy w opisie siebie i innych grup narodowych (Błuszkowski 2003, s. 104). Metoda zogniskowanych wywiadów grupowych pozwoliła na ustalenie listy narodów uznawanych za najważniejsze dla Polski i Polaków w toku nieograniczonej i otwartej dyskusji grupowej (s. 105). Dzięki stworzeniu sytuacji swobodnej rozmowy, respondenci charakteryzowali wskazywane przez siebie narody używając języka potocznego, co umożliwiło zgromadzenie autentycznego materiału leksykalnego (s. 106).

Materiał zebrany podczas fokusów umożliwił stworzenie odpowiednich skal na potrzeby badań ilościowych.

Zogniskowane wywiady grupowe w badaniach migracji międzynarodowych w świetle doświadczeń Instytutu Polityki Społecznej UW⁴

W maju i czerwcu 2003 r. Instytut Polityki Społecznej UW przeprowadził 8 zogniskowanych wywiadów grupowych z imigrantami w ramach międzynarodowego projektu badawczego „The European Dilemma; Institutional Patterns and Politics of Racial Discrimination” (Ksenofobia w Europie. Formy dyskryminacji instytucjonalnej, politycznej i społecznej⁵); Projekt – realizowany w ramach 5. Ramowego Programu Unii Europejskiej – dotyczył sytuacji instytucjonalnej imigrantów ze szczególnym akcentem położonym na instytucje rynku pracy oraz systemu edukacji, przy czym badania prowadzone były pod kątem występowania (bądź niewystępowania) zachowań dyskryminacyjnych wobec przybyszów we wspomnianych typach instytucji.

Charakterystykę opisywanych badań fokusowych pragnę przeprowadzić według poszczególnych etapów procesu badawczego, takich jak (Maison 2001, s. 40):

- a) definicja problemu badawczego,
- b) planowanie badań (określenie kryteriów i sposobu doboru uczestników, liczby i konstrukcji grup fokusowych),

---

⁴ Zob. także: Supińska i in. (2003). W raporcie znaleźć można szczegółowe wyniki prezentowanych badań.

⁵ W podejściu metodologicznym polskiego zespołu badawczego – w odróżnieniu od pozostałych zespołów – istnienie ewentualnej dyskryminacji instytucjonalnej stanowiło jedynie pytanie badawcze.

- c) przygotowanie badań (opracowanie kwestionariusza rekrutacji uczestników, dobór respondentów),
- d) realizacja badań,
- e) analiza i interpretacja wyników,
- f) opracowanie raportu.

Definicja problemu badawczego

Główny problem badawczy został określony jako: **stosunek instytucji rynku pracy (publicznych i prywatnych zakładów pracy oraz biur pośrednictwa pracy) oraz instytucji edukacyjnych (szkół, uniwersytetów) do imigrantów bądź innych obcych etnicznie**. Na poziomie bardziej szczegółowym, badacze postawili sobie za cel odpowiedź na pytanie: czy – w świetle wypowiedzi imigrantów – występuje w Polsce zjawisko instytucjonalnej dyskryminacji etnicznej czy też nie? (i w razie odpowiedzi pozytywnej, na czym miałaby ona polegać). W dalszej kolejności badaczy interesował stosunek do imigrantów charakteryzujący inne instytucje publiczne (polityczne i społeczne), a także „zwykłych ludzi na ulicy”.

Uwzględniono sześć następujących obszarów tematycznych, które w dalszej kolejności posłużyły do przygotowania kwestionariusza wywiadu rekrutacyjnego, a przede wszystkim rozbudowanego scenariusza moderacyjnego fokusa (Delanty, Jones 2003):

- generalne doświadczenia wynikające z faktu, że jest się cudzoziemcem, imigrantem, „outsiderem”, „obcym” w Polsce,
- doświadczenia imigranta na rynku pracy (instytucjach rynku pracy, zakładach pracy),
- doświadczenia imigranta w instytucjach edukacyjnych (szkołach, uczelniach wyższych),
- wizerunek „cudzoziemca” i „imigranta” w przekazach medialnych i politycznych – w opinii imigrantów,
- możliwości emancypacji i sukcesu; strategie integracyjne imigrantów,
- zalecenia imigrantów dotyczące ułatwienia ich integracji w Polsce na poziomie społeczno-politycznym.

Planowanie badań

Głównym kryterium doboru uczestników wywiadów był fakt bycia imigrantem (w pierwszym lub drugim pokoleniu⁶), znajomość języka polskiego umożliwiająca udział w wywiadzie oraz minimum dwuletni okres pobytu w Polsce. Zdecydowano się skonfrontować ze sobą imigrantów o różnym statusie prawnym (posiadanie zezwolenia na zamieszkanie na czas oznaczony, na osiedlenie; obywatelstwa polskiego; brak uregulowanego statusu), biorąc naturalnie pod uwagę fakt, że sytuacja prawna jest istotnym czynnikiem wpływającym na sytuację imigranta w instytucjach. Zaplanowano przeprowadzenie wywiadów w trzech miastach: Warszawie, Zielonej Górze oraz Lublinie. Wybór Warszawy, do której przyby-

---

⁶ A więc ewentualnie potomkiem imigrantów, utożsamiającym się ze swoim imigranckim pochodzeniem bądź odróżniającym się **etnicznie** od społeczeństwa przyjmującego.

wa ponad połowa imigrantów w Polsce był nieodzowny. Pozostałe miasta wybrane zostały głównie z racji relatywnej bliskości zachodniej i wschodniej granicy.

Jako że w Warszawie mieszka zdecydowanie największa liczba imigrantów w stosunku do innych miast w Polsce i ich zróżnicowanie wydaje się również największe, zdecydowano się przeprowadzić tu najwięcej zogniskowanych wywiadów grupowych (6). W pozostałych miastach zaplanowano po 1 wywiadzie fokusowym.

W Warszawie dokonano następującej kategoryzacji grup fokusowych:

Grupa I – W1	Osoby wykształcone pochodzenia pozaeuropejskiego
Grupa II – W2	Studenci obcego pochodzenia
Grupa III – W3	Wykształceni Europejczycy
Grupa IV – W4	Uczniowie (gimnazjum, liceum) obcego pochodzenia
Grupa V – W5	Osoby niewykształcone pochodzenia pozaeuropejskiego
Grupa VI – W6	Niewykształceni Europejczycy

Pod umownym pojęciem Europejczycy rozumiano osoby wywodzące się z kultury zachodniej (także np. z Ameryki Północnej) o cechach kulturowych i fizycznych pozwalających w większym stopniu wtopić się w polskie społeczeństwo. Do grupy osób pochodzenia pozaeuropejskiego zaliczono przede wszystkim przybyszów z Azji i Afryki zarówno kulturowo, jak i pod względem cech zewnętrznych różniących się znacznie od Polaków. Podział według osi Europejczycy / nieeuropejczycy oraz gorzej / lepiej wykształceni pozwolił na wyodrębnienie czterech grup. Uwzględniono w ten sposób zarówno różnice dotyczące stopnia **inności** imigrantów (zarówno kulturowej, jak i fizycznej, czyli łatwo dostrzegalnej), jak i poziomu ich wykształcenia bądź rodzaju wykonywanego zawodu. Ponadto zdecydowano się na stworzenie dwóch całkowicie odmiennych wzajemnie grup składających się z ludzi młodych, tj. studentów oraz uczniów.

W Zielonej Górze i Lublinie podjęto decyzję o swobodnej kompozycji grup. Jako że wszystkie grupy warszawskie były skompletowane przede wszystkim według kraju (kontynentu) pochodzenia oraz poziomu wykształcenia, ciekawe z punktu widzenia badawczego było odejście od tych podziałów i skonfrontowanie różnych kategorii respondentów.

Przygotowanie badań

W związku z różnicami występującymi pomiędzy poszczególnymi grupami fokusowymi, przygotowano trzy rodzaje kwestionariusza wywiadu rekrutacyjnego do badań (dla osób „dorosłych”, dla studentów i dla uczniów). Wywiady wstępne poza pytaniami o podstawowe informacje takie jak kraj pochodzenia, wiek, wykształcenie, zawód (zatrudnienie), stan cywilny, czas pobytu w Polsce respondenta, zawierały m.in. pytania o motywy przyjazdu do Polski, plany dotyczące pozostania w Polsce bądź jej opuszczenia, ogólne doświadczenia związane z kontaktem z polskimi instytucjami, kontakty z organizacjami założonymi w Polsce przez rodaków respondenta itp.

Wywiady, trwające po ok. 20–25 minut, prowadzono na kilka/kilkanaście dni przed fokusem i zwykle kończyły się one wręceniem respondentowi osobistego zaproszenia na dyskusję grupową. Miało to powodować wstępne wytworzenie się pewnej więzi pomiędzy ankierem a respondentem (wzbudzenie zaufania tego ostatniego), a także poczucie wstępnego zaangażowania się respondenta w problematykę (jak powiedział w trakcie wywiadu respondent z Wietnamu: „to nasza wspólna sprawa”), co mogło zwiększać stopień motywacji do udziału w dyskusji grupowej.

Źródłem doboru respondentów były:

- bezpośrednie kontakty członków zespołu z obcokrajowcami w Polsce (także zorganizowanymi bądź właśnie organizującymi się),
- poszukiwanie respondentów „na ulicy” (bazarach, barkach itp.),
- metoda „kuli śnieżnej”, a więc kontakty respondentów.

Kilku respondentom w celu zachęcenia ich do udziału w badaniach, zaproponowano transport samochodowy z miejsca zamieszkania (poza Warszawą) na miejsce dyskusji i z powrotem, ale nawet to okazało się bezskuteczne (propozycję taką zgłoszono osobom nielegalnie przebywającym w Polsce; przyczyną odmowy była niemożność zwolnienia się z pracy – oczywiście nielegalnej). Nie wydaje się, żeby respondenci obawiali się badaczy, gdyż zgodzili się na udział w wywiadzie wstępnym (co warto zaznaczyć kwestionariuszowym, a więc mogącym kojarzyć się z sytuacją urzędową). Z ich wypowiedzi wynikało, że boją się raczej przypadkowego zatrzymania przez policję na terenie Warszawy.

Jako że trzymanie się ściśle kryterium formalnego wykształcenia okazało się bardzo trudne, jako dodatkowe i decydujące kryterium doboru uczestników przyjęto tu rodzaj wykonywanego zawodu (a także stopień jego zgodności z wykształceniem).

Liczba wywiadów rekrutacyjnych w przypadku każdej grupy fokusowej była wyższa niż planowana liczba respondentów, co miało na celu zabezpieczenie się przed nieprzybyciem części uczestników. W razie ewentualnego przybycia zbyt wielu osób (co się nie zdarzyło), z wybranymi imigrantami planowano przeprowadzenie wywiadu indywidualnego.

Realizacja (przebieg dyskusji fokusowych)

Badania przeprowadzono w profesjonalnych fokusowniach, co było możliwe dzięki nawiązaniu współpracy z instytucjami badawczymi wyposażonymi w studia fokusowe (SMG/KRC Poland Media w Warszawie, P.U. Andy w Lublinie, Wydział Pedagogiki Specjalnej Uniwersytetu Zielonogórskiego).

Zdecydowano się na współpracę z moderatorką posiadającą kilkuletnie doświadczenie w prowadzeniu badań fokusowych.

Każdy wywiad fokusowy rozpoczynał się krótką, ogólną prezentacją celów spotkania (takich jak: podzielenie się doświadczeniami pobytowymi w Polsce czy zastanowienie się, co należałoby tu zmienić pod kątem obecności cudzoziemców). Na początku każdego fokusa moderatorka zachęcała uczestników do swobodnego wypowiadania się w trakcie dyskusji. Jej celem było spowodowanie, aby respondenci czuli się jak uczestnicy rozmowy, dyskusji czy spotkania, a nie badania socjologicznego. Moderatorka informowała respondentów

o równoważności ich opinii (tj. o tym, że dla niej nie będzie wypowiedzi lepszych i gorszych) i zachowaniu zasady anonimowości przy opracowywaniu wyników badań (po raz pierwszy informacja taka pojawiała się podczas wywiadu rekrutacyjnego; zawierało ją także pisemne zaproszenie na fokus), a także o rejestracji wideo. Prośba o zgodę na rejestrację nie była kierowana w formie „pytania-rozstrzygnięcia”, tj. „Czy zgadzają się Państwo na nagrywanie?”, gdyż wydawać się może, że taka prosta, bezpośrednia forma może stwarzać zbyt duże prawdopodobieństwo odruchowej odmowy, poprzez odzew typu: „a po co to pani?”, „nie zgadzam się” itp. Ewentualna odmowa zgody na rejestrację była przedmiotem poważnych obaw zespołu badawczego, dlatego szczególnie zadbano o formę przedstawienia informacji o nagrywaniu. Informacja ta przedstawiana była przez moderatorkę w sposób bezpośredni, jednoznaczny i uczciwy, aczkolwiek bardziej subtelny niż krótkie pytanie. Mniej więcej brzmiała ona w sposób następujący: „państwo będą tutaj z pewnością mówić o wielu ważnych rzeczach i nie chciałabym, aby coś ważnego mi umknęło z tej rozmowy, dlatego – jeżeli Państwo pozwolą – będę ją nagrywała. Oczywiście kaseeta z nagraniem wykorzystana zostanie tylko na użytek naszych badań i nie dostanie się w żadne obce ręce. Chodzi po prostu o ułatwienie i pracy i uwzględnienie wszystkiego co Państwo tu powiedzą”. Wobec tak przedstawionej kwestii, ani razu nie było słychać jakichkolwiek głosów przeciwnych uruchomieniu kamery.

Sam fakt nagrywania wydawał się kompletnie nie wpływać na wypowiedzi imigrantów. Dyskusje zwykle stawały się żywiołowe, emocjonujące i widać było duże poczucie swobody wypowiedzi. Doskonałym dowodem na fakt niepamiętania przez respondentów o obecności kamery była sytuacja, kiedy – podczas jednego z fokusów – respondent przed opowiedzeniem pewnej zabawnej historii, poprosił żartem moderatorkę o wyłączenie widocznego dyktafonu, kompletnie zapominając o mniej widocznej kamerze⁷.

W przypadku jednej z grup odstąpiono od zasady nieangażowania jako respondentów osób z wykształceniem socjologicznym. Jeden z respondentów będący socjologiem natychmiast zauważył lustro weneckie i zażądał od moderatorki szczegółowego wytłumaczenia przyczyn, dla których dyskutanci mają być w ten sposób obserwowani. W ten sposób pojawiło się zagrożenie podburzenia całej grupy fokusowej przeciwko zespołowi badawczemu, co z pewnością nie zadziałałoby korzystnie na przebieg dyskusji. W zaistniałej sytuacji, na sali pojawiła się kierowniczka badań, która szczegółowo wyjaśniła przyczyny tak prowadzonej obserwacji (tj. chęć uniknięcia ingerencji badaczy, która mogłaby zakłócić przebieg dyskusji; chęć uniknięcia przeszkadzania uczestnikom w rozmowie z osobami o podobnych doświadczeniach, ich rozpraszania widoczną obecnością organizatorów w małej salce itp.), co pozwoliło na kontynuację badania. Oczywiście, nie jest powiedziane, że fakt sprzeciwu wobec obserwacji z za lustra weneckiego spowodowany był socjologicznym

---

⁷ Podczas kilku wywiadów zespół posiłkował się awaryjnie dyktafonem, który stał w widocznym miejscu, tj. na środku stołu, przy którym dyskutowali respondenci. Mała kamera umieszczona była w rogu sali i choć respondenci byli świadomi jej obecności, praktycznie jej nie widzieli. Takie umieszczenie kamery w fokusowni służy niewątpliwie uniknięciu skrepowania wypowiedzi faktem rejestracji.

wykształceniem respondenta⁸, był to jednak jedyny przypadek podczas 8 wywiadów foku-
sowych, kiedy uczestnik zareagował w taki sposób. Innym przykładem – już bardziej jed-
noznaczny – ilustrującym udział socjologa w badaniach był respondent wypowiadający
się obszernie na badane tematy żargonem socjologicznym, co z pewnością nie ułatwiało
komunikacji z pozostałymi uczestnikami fokusa.

Fakt obserwacji dyskusji zza lustra weneckiego umożliwił sporządzanie wstępnych no-
tatek przez badaczy, a przede wszystkim przekazywanie moderatorce – w trakcie przerw
– uwag o prowadzonym wywiadzie. Ponadto obserwacja ta ułatwiała wybór respondenta
do indywidualnego wywiadu pogłębionego, stanowiącego uzupełnienie badania foko-
wego (po każdym fokusie przeprowadzano 1 lub 2 takie wywiady). Obecność obserwato-
rów w sali, w której byli respondenci, prawdopodobnie zakłóciłaby przebieg dyskusji.

Rejestracja wywiadów okazała się nieodzowna. Przede wszystkim umożliwiła później-
sze wsłuchanie się w wypowiedzi (co niekiedy było niezbędne do ich zrozumienia), a także
analizę podstawowej właściwości zogniskowanego wywiadu grupowego, jaką jest dynami-
ka grupowa, z uwzględnieniem elementów pozajęzykowych i parajęzykowych wypowiedzi.

W dyskusjach kilkakrotnie brali udział uczestnicy znający się wzajemnie, jednakże nie
były to osoby zajmujące różne pozycje w jednej strukturze organizacyjnej (zob. badania
OBM). W razie domniemania, że respondenci wzajemnie znają się, starano się tak rozlo-
kować ich w fokusowni, aby nie zajmowali miejsc obok siebie. Wydaje się, że fakt, iż w dys-
kusji brały udział takie osoby, w żaden sposób nie wpłynął na jej wyniki. Żaden z respon-
dentów nie znał wcześniej moderatorki, kilku znało innych członków zespołu badawczego
z kontaktów prywatnych, wszyscy mieli okazję do wcześniejszego poznania niektórych ba-
daczy podczas wywiadów wstępnych. Również powyższe okoliczności wydawały się nie
mieć wpływu na przebieg badania. W każdym przypadku dyskusja sprawiała wrażenie
spontanicznej i swobodnej.

Analiza i interpretacja wyników/opracowanie raportu

W procesie badawczym skorzystano łącznie z trzech metod gromadzenia danych,
takich jak:

- 1) rekrutacyjne wywiady kwestionariuszowe,
- 2) zogniskowane wywiady grupowe (główna metoda),
- 3) indywidualne wywiady pogłębione (1 lub 2 w przypadku każdej grupy fokusowej).

W przypadku wywiadów fokusowych oraz pogłębionych zdecydowano się na ich pełne
transkrypcje (według określonego kodu uwzględniającego również elementy parajęzyko-
we, takie jak np. intonacja).

---

⁸ Z jednej strony wydaje się, że wykształcenie socjologiczne powinno powodować większe zro-
zumienie dla tego typu sytuacji badawczych. Z drugiej jednak strony – socjolog, który zwykle jest
badaczem (a nie badanym), może niekiedy odczuwać opór przed wejściem w rolę **obiekta ba-
dawczego**, ale to temat na zupełnie inny artykuł.

Bazując na transkrypcjach z każdej dyskusji fokusowej oraz z towarzyszących im wywiadów pogłębionych, opracowano raporty cząstkowe z badań. Następnie, opierając się zarówno na raportach cząstkowych, jak i – w dalszym ciągu transkrypcjach – opracowano raport końcowy. Struktura raportu nawiązywała do porządku tematów poruszanych podczas wywiadów. Przygotowanie szczegółowych transkrypcji z wywiadów – chociaż było to bardzo pracochłonne – okazało się ogromnym ułatwieniem podczas ostatecznego opracowywania wyników.

Wnioski

Badania przeprowadzone przez IPS UW, a także pozostałe ośrodki wspomniane w niniejszym artykule, wydają się potwierdzać przydatność techniki zogniskowanych wywiadów grupowych w badaniach społecznych.

Wstępne obawy badaczy IPS UW dotyczące zakłóceń w badaniach spowodowanych obecnością kamer bądź sytuacją grupową nie znalazły uzasadnienia. Respondenci zapominali o rejestracji, a sytuacja grupowa częściej wydawała się motywować uczestników do zabierania głosu niż ich w tym ograniczać. Pewne problemy związane np. z zakwestionowaniem obserwacji fokusa przez badaczy zza lustra weneckiego zostały w sposób skuteczny rozładowany i nie przeszkodziły w kontynuowaniu wywiadu.

W badaniach fokusowych mamy do czynienia zarówno ze stymulacją wzajemną uczestników wywiadu do dyskusji, konfrontowaniem zróżnicowanych opinii, argumentowaniem i analizą poglądów, jak i z **odformalizowaniem** i **uautentycznieniem** wywiadu (i co za tym idzie używanego języka) dzięki jego przeobrażeniu się w pozornie **zwykłą** i często niepozobawioną emocji dyskusję.

W świetle doświadczeń IPS UW, zalety zogniskowanych wywiadów grupowych daje się również z powodzeniem wykorzystać w badaniach społecznych, w tym **badaniach trudnych**, do jakich niewątpliwie należą badania migracyjne.

Zogniskowane wywiady grupowe – propozycje aplikacji do innych badań z zakresu polityki społecznej

W nurcie zainteresowań badaczy polityki społecznej znajdują się m.in. kwestie społeczne, takie jak bezrobocie, ubóstwo, kwestia edukacyjna, mieszkaniowa itp.

Badania sondażowe czy analizy statystyk dotyczące osób dotkniętych poszczególnymi kwestiami społecznymi dostarczają podstawowych informacji o sytuacji społeczno-ekonomicznej tych osób. Pozwalają także na uogólnienia demograficzne, rzadko jednak wydają się dociekać głębszych przyczyn, z powodu których jednostka ulega marginalizacji społecznej bądź jest nią zagrożona. Aby dociec przyczyn owej marginalizacji, a także dostosować działania instytucji publicznych czy obywatelskich do rzeczywistych potrzeb osób marginalizowanych bądź zagrożonych marginalizacją, celowe jest prowadzenie badań jakościowych we wspomnianych obszarach i warta uwagi w tym kontekście jest metoda zogniskowanych wywiadów grupowych.

Warto zauważyć, ile walorów może mieć zastosowanie omawianej metody, np. w badaniach dotyczących bezrobotnych. Skonfrontowanie w grupie ludzi o podobnych, trudnych doświadczeniach może pozwolić zarówno im samym, jak i badaczom (a następnie praktykom polityki społecznej) wejść głębiej w przyczyny bezrobocia i wspólnie poddać analizie działania ze strony państwa, jakie byłyby wskazane dla umożliwienia im wyjścia z tak trudnej sytuacji życiowej.

Przy założeniu, że w praktyce budżet badacza zajmującego się takimi problemami, jak np. bezrobocie, bywa bardzo ograniczony, istotnym walorem techniki fokusowej może być także oszczędność czasu i środków wiążąca się z jej wykorzystaniem. Metoda ta umożliwia jednoczesne zbadanie wielu osób w czasie, w którym przy wyborze indywidualnego wywiadu pogłębionego jako metody badawczej istniałaby możliwość przeprowadzenia badań z co najwyżej dwiema osobami.

Jak zauważają badacze, metoda zogniskowanych wywiadów grupowych przez dziesiątki lat stosowana była prawie wyłącznie w badaniach marketingowych – w innych badaniach społecznych jej wykorzystanie było raczej incydentalne (Daniłowicz, Lisek-Michalska 2000). Niemniej jednak od lat 80. ubiegłego wieku, w krajach zachodnich metodę tę stosuje się coraz częściej w projektach mających na celu usprawnienie takich dziedzin życia społecznego, jak właśnie szkolnictwo, służba zdrowia czy przeciwdziałanie patologiom społecznym (Maison 2001, s. 8), a więc leżących bezpośrednio w obszarze zainteresowań polityki społecznej.

W Polsce omawiana metoda zyskała popularność na początku lat 90. i do dziś kojarzona jest przede wszystkim z badaniami marketingowymi. Jednak również w naszym kraju można zauważyć stopniowy wzrost jej popularności w naukach społecznych (w tym polityce społecznej)⁹, do czego – mam nadzieję – przyczyni się również niniejszy artykuł.

Bibliografia

- Błuszkowski J., *Stereotypy narodowe w świadomości Polaków. Studium socjologiczno-politologiczne*, Elipsa, Warszawa 2003.
- Daniłowicz P., Lisek-Michalska J., *Focus – zogniskowany wywiad grupowy. Zarys metody*, „Kultura i Społeczeństwo” nr 1/2000.
- Delanty G., Jones P., „WP2 – Immigrant Focus Groups” (Dept of Sociology, University of Liverpool) – założenia badawcze programu „The European Dilemma...”; materiał niepublikowany, 2003.
- Kosmala A., *Wywiad zogniskowany*, (w:) R. Antoniewski, A. Górny, I. Koryś, A. Kosmala, *Z zastosowania technik jakościowych w badaniach nad migracjami: doświadczenia OBM*, Instytut Studiów Społecznych UW, Seria: Prace Migracyjne, nr 38/2000.
- Kubiak A., *Zastosowanie zogniskowanego wywiadu grupowego na przykładzie badań nad korupcją*, (w:) J. Lisek-Michalska, P. Daniłowicz (red.), *Fokus – zogniskowany wywiad grupowy, studia nad metodą*, Uniwersytet Łódzki, Łódź 2004.

---

⁹ Uwaga ta dotyczy nie tylko badań migracyjnych; patrz np.: Kubiak (2004).

- Łotocki Ł., *Ksenofobia w Europie. Formy dyskryminacji instytucjonalnej, politycznej i społecznej*, „Problemy Polityki Społecznej. Studia i dyskusje” nr 5/2003.
- Maison D., *Zogniskowane wywiady grupowe. Jakościowa metoda badań marketingowych*, PWN, Warszawa 2001.
- Supińska J., Firlit-Fesnak G., Łotocki Ł. (opr.), *Raport końcowy z Subprojektu nr II Programu Badawczego „Xenophob: Zogniskowane wywiady grupowe – Polska”*, 2003, www.ips.uw.edu.pl/xenophob.
- „The European Dilemma: Institutional Patterns and the Politics of ‘Racial’ Discrimination, Research Project Xenophob, EU Fifth Framework Programme 2002–2005”, materiał przygotowany przez Tom R. Burns i Masoud Kamali we współpracy z Birgitta Busch, Gerard Delanty, Helen Flam, Jonathan Friedman, Carlo Ruzza, Jens Rydgren, Jolanta Supinska, Nicos Trimikliniotis na seminarium Robert Schuman Centre for Advanced Studies, 12 listopada 2002, Convento, EUI. – założenia badawcze programu „The European Dilemma...”

Focus Group Interviews as a social policy research method

Focus Group Interviews (FGI) is a qualitative research method, that has been applied mainly in the field of marketing in Poland. Recently the advantages of this method have been also taken into consideration by social researchers including analysts of social policy. The article contains a description of FGI method and a short review of experiences with FGI gained by selected social research centres. The main part of the article concerns a research of the Institute of Social Policy of the Warsaw University.

The goal of the article was firstly a presentation of the method in the light of practical experience (including some technical details) and secondly – wider popularization of application of FGI in the field of social policy studies. Presented examples of research regarded mainly such fields as migration (situation of immigrants in Poland as a subject of the research conducted among immigrants) and related questions. Actually the article is based on research conducted among quite difficult target group (type of respondents) and the type of the research group seemed to make a test of potential advantages and disadvantages of FGI more severe. Presented concepts and experiences with FGI as the method of migrations’ research may be also applied in other research fields of social policy.